

İMAM EŞ'ARÎ VE EŞ'ARİLİK

Mehmet Keskin, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2013, 320 sayfa.

Vezir HARMAN*

Mehmet Keskin'in hazırlamış olduğu bu çalışma geleneksel İslam anlayışının şekillenmesinde önemli bir yeri olan İmam Eş'arî'nin ve ortaya koyduğu kelam sisteminin daha doğru anlaşılması amacıyla hazırlanmış ve yayınlanmış önemli bir doktora çalışmasının ürünüdür. Yazarın belirttiği gibi İslam düşüncesinin en önemli simalarından olmasına rağmen henüz hakkında Türkçe'de ciddi ve kapsamlı araştırmalar yapılmadığı gibi, yapılan çalışmalar da az ve yetersizdir. Yapılan çalışmalar İmam Eş'arî'nin hayatı hakkında canlı bir tablo sunmuşsa da fikirleri hakkında gerçek bir tabloyu sunmakta başarısız olmuşlardır. Çünkü bu eserler onun fikirlerini tespit etmek için Eş'arî ve Eş'arîlik arasını ayırmaya yönelmişler. Bu her ne kadar doğru bir metot olsa da bu çalışmalar, İmam Eş'arî'nin fikirlerini tespit ederken, Eş'arî'nin "el-Luma" eseri ile İbn Füre'ın Eş'arî'nin otuz kusur eserinden görüşlerini topladığı "Mücerredü'l-Makâlât" eserlerini kullanmayıp Eş'arî'nin el-İbâne'sini kaynak olarak kullandıkları için isabetsiz sonuçlara ulaşmışlardır.

Çalışma giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Yazar giriş bölümünde konunun sınırları, metodu ve temel olarak kullandığı kaynaklar üzerine değerlendirmelerde bulunmuştur. Çalışmasını İmam Eş'arî'nin fikirleri ve Eş'arîliğin Teşekkül süreci ile sınırlarken, meseleleri "fikir-hadise irtibatı" çerçevesinde analiz etmiştir.

Birinci bölümde İmam Eş'arî'nin fikri arka planını tespit edebilmek için o dönemin sosyo-politik ve kültürel durumunu ile dini

* Yrd. Doç. Dr., Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, vharman@nku.edu.tr.

durum ortaya konulmaya çalışılmıştır. İmam Eş'arî'nin (260-324/874-936) yaşadığı dönem Abbasilerin ikinci döneminde dönemin ilim merkezleri olan Basra ve Bağdat'ta geçmiştir. Abbasilerin birinci döneminde (132-232/750-847) Mutezile'nin lehine Ashâbu'l-Hadis'in aleyhine bir politika takip edilirken, mihne olayının etkisiyle Mütevekkil ile başlayan Abbasilerin ikinci döneminde (232-656/847-1258) tam tersi Ashâbu'l-Hadis'in lehine Mutezile'nin aleyhine bir dönem başlamıştır. Yazar göre bu dönemde Mütevekkilin başlattığı yeni devlet politikası, hem Eş'arî'nin ortaya çıkmasına hem de fikirlerinin gelişip yayılmasına zemin hazırlamıştır. Büveyhîlerin Hilafet üzerine etkili olup Bağdat'a girmesi, Eş'arî'yi ve onun görüşlerini popüler hale getirmiştir. Çünkü Büveyhîlerin desteklediği Şifî-Mutezilî düşünceye karşı kullanılacak en iyi argüman Eş'arî ve onun fikirleri olmuştur. Zira İmam Eş'arî'nin Cübbâî'nin talebesi iken Mutezilî fikirleri savunmayı bırakıp sahip olduğu birikimi Mutezilî fikirleri çürütmek için kullanmıştır. Bununla birlikte Eş'arî olan olmayan hemen herkesin onun görüşlerini kullanması Eş'arî'nin fikirlerinin yayılmasında ve kökleşmesinde etkili olmuştur.

Yazar o dönemdeki dini hayat ile ilgili tespitlerde bulunmuştur. İmam Eş'arî'nin yaşadığı dönemde Basra'da ve Bağdat'ta dini hayatı yönlendiren en etkili iki mezhep Mutezile ve Ashâbu'l-Hadis'tir. Siyasi iktidara karşı olan Haricilik, Mürcie, Zeydilik ve İsmailik gibi birçok siyasî ve itikadî mezhep, daha merkezden uzak ve merkezi otoritenin zayıf olduğu bölgelerde etkili olmaya çalışmışlardır. Nakilden çok akli kullanan, gerektiğinde akli naklileştirmek için tevile başvuran ve zamanla akideye felsefî bir boyut sunan Mutezile ile nasların anlam derinlikleri ve keyfiyetlerini tetkik etmeksizin daha çok nassa ve onun zahirine bağlanan Ashâbu'l-Hadis arasında münakaşalar yapılmaktaydı. Bu iki grub arasında uzlaşmacı ve orta yolu bulmaya çalışan İmam Eş'arî'nin öncüsü olarak kabul edilen Küllâbîler bulunmaktaydı. Ebul-Muin Nesefî'ye göre İbn Küllab, Ehli Sünnetin öncüsü ve Maturidilerin de kudema-i ashabından sayılmaktadır. İbn Küllab (240/854), Muhâsibî (243/857)

ve Kalânîsî (855/869) ile meşhur olan Küllâbîler Ehli Hadis kelamcıları olarak kabul edilmektedir. İmam Eş'arî, Basra'da Zekeriyâ es-Sâcî (307/919) ve Bağdat'ta Ebu İshak el-Mervezî (340/951) gibi Ashabu'l-Hadis alimlerinden ders alması sebebiyle haberi sıfatları bilakeyf olarak kabul etmesinde Ashabu'l-Hadis'in etkisi altında kalarak bazı görüşleri savunsa da sıfatlar, ilahi kelam ve iman konularında Ashabu'l-Hadise muhalefet etmiştir. Yazar Küllâbî'lerin İmam Eş'arîye etkisini tespit etmek için tevhid, ilâhî kelam, rü'yet, kaza ve kader, iman ve imamet başlıkları altında konu ile ilgili görüşlerini kısaca ele almıştır. Örneğin tevhid konusunda Mutezile hem zâtî hem de fiilî sıfatların Allah'ın zatıyla kâim olmasını reddederken, Ashabu'l-Hadis ise hem zati hem fiili sıfatların Allah'ın zatıyla kâim olduğunu savunmaktadırlar. İmam Eş'arî, bunların arasında orta bir yol takip etmeye çalışan Küllâbî'lere uyararak zâtî sıfatların Allah'ın zatıyla kâim olduğunu, yaratmak ve hareket gibi fiili sıfatların ise Allah'ın zatı ile kâim olmadıklarını savunmuştur. İmam Eş'arî, kelamı nefsi konusunda da Küllâbîlere genel anlamda katılarak kelamın Allah'ın ezeli bir sıfatı olup ilim ve kudret gibi zati sıfatlardan olduğunu savunmuştur. İmam Eş'arî iman konusunda ise hepsinden ayrılarak imanın kalp ile tasdik olduğunu savunmuştur. Hâlbuki İbn Küllâb'a göre iman kalp ile tasdik dil ile ikrar, Muhâsibî ve Kalânîsî'ye göre Ashâbu'l-hadis gibi kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve erkan ile ameldir. İmam Eş'arî mefdulun imametini konusunda Kalânîsî'den farklı düşünerek efdal varken mefdulun imametinin caiz olmadığını savunmuştur.

İkinci bölümde yazar İmam Eş'arî'nin hayatı, kişiliği, hocaları, talebeleri, eserleri ve fikri merhalesi hakkında incelemede bulunmuştur. Yazar İmam Eş'arî'nin Yemenli sahabe Ebu Musa el-Eş'arî'nin soyundan geldiğini ve "Allah bir kavim getirecek..."¹ ayeti hakkında Peygamber Efendimiz'in "Ey Ebu Musa! Onlar kavmin olan Yemenlilerdir" hadisi ile desteklemektedir. Yazar İmam Eş'arî'nin

¹ Maide, 5/54.

fikri merhalesini Eş'arî'nin Mutezilî dönemi, Mutezile'den dönüşü ve sebepleri ile Mutezile sonrası dönem olmak üzere üç kısımda ele almıştır. Hicri 260 yılında Basra'da doğan İmam Eş'arî babasının vefatından sonra annesinin Cübbâî ile evlenmesiyle yaklaşık 10 yaşlarından itibaren Mutezilî eğitim almıştır. Bu konuda öylesine ilerlemişti ki, Cübbâî onu kendi yerine münazaralara gönderirdi. Bunun yanı sıra babasının vasiyeti üzerine küçük yaşlarda muhaddis ve fakih olan es-Sâcî'den ders alan İmam Eş'arî'nin yaşamında ilmi hayatının ilk merhalesine Mutezile'nin etkisi daha fazladır. Ancak es-Saci'den aldığı eğitim bazı şeyleri tetiklemiş olabilir. Yazar İmam Eş'arî'nin Mutezile'den dönüşü hakkında iddia edilen Peygamber Efendimiz'i rüyasında görmesi, hocasıyla yaptığı tartışma ve mevcut ortam şeklinde üç sebep üzerine durmuştur. Yazar Eş'arî'nin Mutezilî fikirlerden dönmesinin sadece bir sebebe bağlanamayacağını, her şeyden önce bunun kişisel ve psikolojik sebeplere bağlı bir olgu olduğunu söylemektedir. Eş'arî'nin dönüşünü asıl tetikleyen şeyin düşünce ağındaki çelişkileri fark etmiş olmasıdır.

Yazar Eş'arî'nin Mutezilî sonrası dönemde ise "İbâne" ve "Luma" eserleri arasında üslup ve görüş farklılıklarına dikkat çekerek hangisi eserin ne zaman yazıldığı üzerine analiz ve değerlendirmelerde bulunmuştur. İbane Ashâbu'l-Hadis'e yakın bir çizgide dururken, Luma' ise olgun bir kelamcı özelliği göstermektedir. İbane'deki farklı görüşlere üç örnek vermiştir. İmam Eş'arî, İbâne'de "iman, söz ve ameldir" derken Luma' adlı eserinde imanı sadece kalp ile tasdik olarak tanımlamaktadır. İbâne'de Ebu Hanife hakkında halku'l-Kuranı savunduğunu söylerken İstihsanu'l-Havd'te bunun aksini söylemektedir. İbâne'de çocukken vefat edenlerin ahirette imtihan edileceklerini söylerken İbn Füreke İmam Eş'arî'nin bu konuda tevakkuf ettiğini söylemektedir. Yazar bu tür farklı görüşlerden dolayı İbâne'nin tahrif edilmiş olabileceğini söylemektedir. Ayrıca yazar İmam Eş'arî'nin İbâne'yi Ashâbu'l-hadis'in o dönemdeki lideri Berbehârî ile görüşmeye giderken destek almak için yazdığını,

görüşmenin olumsuz sonuçlanması üzerine "İstihsanu'l-Havd" ve "Luma" tarzı eserler yazdığını savunmaktadır.

Üçüncü bölüm, "İmam Eş'arî'nin fikirlerinin Eş'arîliğin temel prensiplerine dönüşmesi" başlığı altında üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda imam Eş'arî'nin tevhid ile ilgili görüşleri ve Eş'arîlikte ne kadar yer aldığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yazara göre İmam Eş'arî "Risale ile Ehli's-Sağr"da cevher ve araz metodunu eleştiriye tabi tutması, onu reddettiği anlamına gelmemektedir. Bilakis, bu metodun uzun mukaddimleri ve kapalılıkları olduğundan Peygamberlerin kullandığı metodun daha açık olduğunu belirtmiştir. Zira Eş'arî, "Luma" eserinde bu metodu alemin muhdes olduğunu ve bir muhdisi olması gerektiğini ispatlarken kullanmıştır. Sonraki Eş'arîler, hudus deliline ek olarak Felsefecilerin kullandığı imkân ve vucud delilini de kullanmışlardır. Yazara göre Eş'arî tevhidi, sıfatlardan yoksun olmayan ve hiçbir zata benzemeyen Zatı ilahiye ispat olarak açıklar. Buna göre Eş'arî, tatil, teşbih ve tecsimden uzak bir tenzihi savunmaktadır. İmam Eş'arî ve Eş'arîler Allah'a mekan isnadını da reddederek bu konuda hem Allah'ın bir şekilde arşta olduğunu söyleyen özellikle Ashabu'l-Hadis'e hem de Allah'ın her yerde olduğunu söyleyen Mutezile'ye karşı çıkmışlardır. İmam Eş'arî Mutezile'ye karşı çıkarak "eğer Allah her yerde olsaydı, O'nun Hz Meryem'in karnında ve kurumuş otlarda olması gerekirdi ki bu dine muhaliftir" demektedir.

Yazara göre Eş'arî'nin fiili sıfatların muhdesliği hakkında sözü bu sıfatlarla vasıflanması yönüyle değil havadise etkisi yönüyledir. Allah kendisini ezelde Hâlık olarak vasıflandırmıştır. Kendisi varken hiçbir şey yoktu. Daha sonra havadisi yaratmıştır. Bu konuda Gazzâlî'nin Aristo'daki bil-kuvve ve bil-fiil düşüncesi meseleye açıklık getirmiştir. Allah bil-kuvve yaratmaya ezelde kadirdir. Bil-fiil sonradan yaratmıştır. Yazara göre Eş'arî vech ve yedeyn gibi haberi sıfatları, cismaniyeti reddederek kabul etmekle İbn Küllab'ın yolundan gitmiştir. Eş'arîler ise bu konuda bir kısmı İmam Eş'arî'ye tabi olmuş bir kısmı ise teville meyletmiştir.

İmam Eş'arî ve Eş'arîlere göre zati sıfatlar, ezeli ve ebedî sıfatlar olup Allah'ın onların zıddıyla vasıflanmasının mümkün olmadığı sıfatlardır. Bâkılânî bekayı zati bir sıfat olarak zikrederek zati sıfatları şu şekilde sıralar: hayat, ilim, kudret, semî' basar, kelim, irade, beka, vech, ayn, yedeyn, gazab, ve rıza. Eş'arî ise Allah'ın kendisinde (li nefsihi) bulunan bir beka ile baki olduğunu söyler. Cüveynî, Şehristânî ve Râzî bu konuda Bâkılânî'yi destekleyerek Eş'arî'ye muhalefet etmişlerdir. Yazara göre İmam Eş'arî ve Eş'arîler zati sıfatların zat üzerine zait olduğunu "kıyasu'l-ğâib ale's-şâhid"le delillendirmişlerdir. Taaddüdü küdemayı nefyetmek için bu sıfatların zat olmadıklarını ve zattan ayrı da olmadıklarını söylemişlerdir. Yazar ilim, kudret, hayat, semî', basar, irade ve kelim sıfatları ile ilgili tek tek bilgi verdikten sonra rüyet konusunu Eş'arî'nin haberi sıfatlar gibi bilakeyf ilkesi çerçevesinde ele aldığını söylemektedir. Müminlerin Allah'ı ahirette görmesi "her var olan görülür" ilkesine göre aklen mümkündür, naklen vaciptir. Ancak bu görme bilakeyf olacaktır. Zira burada gaib ile şahidin kıyası uygun değildir. Râzî, Eş'arî'nin "Allah vardır. Her var olan görülmesi sahihtir. O halde Allah'ın görülmesi sahihtir" şeklindeki delilini tenkit etmiştir. Zira bu görünür âleme dayanmaktadır. Ancak Allah'ın varlığı diğerlerinden farklıdır.

Üçüncü bölümün ikinci kısmında yazar Allah'ın fiilleri ve insan fiilleri üzerinde durmaktadır. Yazara göre ilahi fiillerde en önemli konulardan birisi ilahi fiillerdeki hikmet meselesidir. İmam Eş'arî ve Eş'arîlere göre ilahi fiillerde hikmet zorunluluğu yoktur. Esasen Allah hakkında hiçbir şey vacip değildir. Allah dilerse kâfirleri affedip müminlere sevap vermemesi mümkündür. Yazara göre bu husus yanlış anlaşılan konulardandır. Zira bu mümkünlük aklendir. Şeran değildir. Çünkü İmam Eş'arî'nin bu konuda hem Luma hem de İbane'de geçen şu sözüne dayanmaktadır: "**Allah bize kâfirleri azaplandıracağını haber verdiğiinden ve haberinde yalancı olması mümkün olmadığından dolayı Allah bunu yapmaz deriz.**" Yazara göre imam Eş'arî ve ona tabi olanlar ilahi fiillerde fiilin bulunması, hikmetin Allah'ın fiillerini gerçekleştirmesine neden olması ve bu

nedeni gözetmenin Allah üzerine gerekli olması durumunu birbirlerinden ayırmışlardır. İmam Eş'arî ve Eş'arîlere göre Allahın fiillerinde hikmet vardır. Ancak bu vacip değil mümkündür. Fakat fiilleri hikmetli de olsa muallel değildir. O fiillerinde tamamen hürdür.

Yazar hidayet, tevfik, hızlan, idlâl, hayır, şer, kaza ve kader konusunda İmam Eş'arî'nin ve Eş'arî'lerin görüşlerini kısaca sunduktan sonra insan fiillerinin yaratılması ve Eş'arî'nin kesb nazariyesini izah etmeye çalışmıştır. Yazara göre imam Eş'arî bu konudaki görüşlerini Allah'tan başka yaratıcı olmadığı, ihtiyari fiillerin ızdırârî fiiller gibi yaratıldığı üzerine bina etmiştir. Ayrıca yazara göre Eş'arî, kulun fiilin failinin Allah olduğunu ve kulun amelinin kulun fiili değil, Allah'ın fiili olduğunu söylemekle kendisine uyanlar dışındaki tüm mezheplere muhalefet etmiştir. Yazar Eş'arî'nin kesb ve yaratmak arasındaki tanımlama farkına dikkat çekerek, bir işi kadim bir kudretle yapmaya yaratma, muhdes bir kudretle yapmaya kesb dendiğini açıkladıktan sonra Eş'arî'nin kesb nazariyesindeki temel görüşün hadis kudretin makdurda etkisinin olmaması olduğunu söylemektedir. Yazar bir fiildeki kadim kudret ile muhdes kudretin anlamını Bâkılânî'nin sözü ile açıklamaktadır. Bâkılânî'ye göre Allah'ın kadim kudreti fiilin aslına taalluk ederken, kulun muhdes kudreti fiilin sıfatına yani masiyet veya taat olmasına taalluk eder. Yazara göre Eş'arîlerin kesbe dair getirdikleri yorumlara bakılınca kulun fiillerini yapmaya bir kudreti vardır. Ancak bu kudret Allah'tan bağımsız değildir. Ayrıca bu kudretin yaratmada ve icat etmede rolü ve etkisi yoktur. Eş'arîler ve Mutezile arasındaki ihtilafın sebebi de budur. Zira Mutezile'ye göre Allah'tan bağımsız olarak kulun fiilini yaratma ve icat etmek için müstakil bir kudreti vardır. Yazara göre Eş'arî'nin fiil ile beraber dediği istitaattan kasdı bu muhdes kudrettir. Eş'arî ve ashabına göre istitaat arazdır. Arazlar iki vakit kalmazlar, sürekli yaratılmaktadırlar. Ayrıca istitaat kesbin illeti ve sebebidir. İstitaat fiilin yaratılmasında değil nitelik kazanmasında etkili olup bu kulun kesbi olur. Sevap ve ceza bu kesbe göre olur. Yazar göre istitaatın iki zıdda uygun olmamasını Eş'arî'nin reddetmesi, savunduğu

"teklif-i ma la yutak"ın zeminini oluşturmaktadır. Çünkü bu durumda teklif gerçek bir kudret olmadan vaki olur. Bu nedenle Mutezilenin tümü istitaatın fiilden önce ve kudretin iki zıddı uygun olduğunu söyleyip "teklif-i ma la yutak"ı reddederler. Yazara göre "teklif-i ma la yutak" İmam Eş'arî'nin savunduğu esaslardan biri değil, muhaliflerin farazi sorularına verdiği bir cevaptır. Allah fail-i muhtardır dilediğini dilediği şekilde yapar. Onu kimse sorumlu tutamaz. O herkesi sorumlu tutar. Ancak Eş'arî nasça böyle bir teklifin varid olmadığını belirtir. Eş'arîye göre uzvun bulunmaması halinde Allah'ın kulu bir şeyle mükellef kılması caiz değildir.

Yazara göre husun kubuh konusunda İmam Eş'arî'nin Mutezile ile ayrıldığı nokta fiilin sevap ve azabı, övülme ve yerilmeyi mucip kılması anlamına gelen şer'î kullanımı olup, Tahsin ve takbih bu fiillerde sadece şer'e göre olur. Mizacın hoş karşılaması veya tiksilmesi yahut bir nesnenin kamil veya noksan olması şeklindeki anlamda husun ve kubuh aklî olup bunda bir tartışma ve ihtilaf yoktur. Dolayısıyla husun ve kubuh izâfî bir konudur. Yazara göre bu konuda İmam Eş'arî'nin temel ilkesi şudur: "*Bütün maarif, akıl ile tahsil edilir. Ancak sem' ile vacip olur. Akıl teklifi bir emri vacip kılamaz.*" Bu nedenle kendisine davet ulaşmayan kişi mükellef değildir. Bu durumda onun hakkında hüküm vermeyip susmak esastır.

Üçüncü bölüm üçüncü kısımda yazar üç mesele üzerinde durmuştur. Birinci mesele nübüvvet meselesidir. İmam Eş'arî ve Eş'arîlere göre resullerin halka gönderilmesi aklen Allah'a vacip değildir. Çünkü hiçbir şey O'nun hakkında vacip olmaz. Bununla birlikte imkânsız da değildir, mümkündür. Yazar bu kısımda Eş'arî'nin nebi ve resül ayrımını nasıl izah ettiğini incelemiştir. Daha sonra mucize ve keramet meselesi ile ilgili İmam Eş'arî'nin ve ona tabi olanların görüşlerini ortaya koymuştur. İmam Eş'arî'ye ve ona tabi olanlara göre risaletin sıhhati mucize ile bilinir. Mucizenin doğruluğu ise nazar ve istidlalle bilinir. İmam Eş'arî, velilerin de kerameti olduğunu söyler. Ancak mucize, nebiyi tasdik ve mucizeyi teyit cinsindedir. Velinin farkı peygamberlik iddiasının ve meydan

okumanın olmamasıdır. Yazara göre bazı insanların masum olabileceğinin reddedilemeyeceğini İmam Eş'arî ifade eder. Ancak Peygamberlerin aksine bunların durumu ve akıbetlerinin bize gizli olmasından dolayı bunu bilmenin bir yolu yoktur.

Yazar ikinci mesele olarak iman konusu üzerinde durur. Yazar İmam Eş'arî'nin Kuran'ın Arapça olmasından dolayı imanı kalbin tasdiki olarak tanımladığını ve Eş'arîlerin de bu tanıma esas aldıklarını söylemektedir. Yazar büyük günah meselesine değinerek, büyük günah işleyen ahiretteki durumu ile ilgili Eş'arî ile Mutezile arasındaki ihtilafın va'fd bildiren ayetler ve o ayetlerin hususa veya umuma delalet etmesi olduğu belirtmiştir. Bu arada yazar bu kısımda İmam Eş'arî'nin İslam, iman ayrımı, imanda artma eksilme ve taklidi imanın geçerli olup olmadığı hakkındaki görüşlerini ve Eş'arîler arasında nasıl değerlendirildiğini açıklamıştır.

Yazar üçüncü mesele olarak imamet konusuna değinmiştir. Yazar imamet meselesinin inanç konusu olmadığı halde özellikle Şia'nın imameti temel esas kabul etmesi neticesinde inanç esasları arasında yer aldığını söylemektedir. Eş'arî'ye göre imamet vucubiyeti ve farziyeti sem' ile bilinen dini konulardandır. İmamet seçimle olur. Efdal varken mefdulun imameti caiz değildir. Mefdul bu durumda ancak bir hükümdar olabilir. Yazar İmam Eş'arî'nin Şia'ya karşı Hz Ebubekir'in imametine hem akli hem de nakli deliller getirdiği üzerinde durarak bir takım değerlendirmelerde bulunmuştur.

Sonuç bölümünde yazar ulaştığı sonuçların genel bir değerlendirmesini yapmıştır. Sonuç olarak bu eser İmam Eş'arî ve Eş'arîlik üzerinde Türkçe'de yazılmış ilk müstakil eser özelliği ile İmam Eş'arî'nin, Eş'arîlik Kelam sistemine katkılarını ve etkisini analiz ederek Eş'arîliğin Teşekkül Sürecini ortaya koymaya çalışması yönüyle özgün bir çalışma olmuştur. Kimilerince yanlış anlaşılan ve eleştirilen İmam Eş'arî'nin husun ve kubhun şer'iliği, Allah'ın fiilî sıfatlarının muhdesliği, teklif-i ma la yutak, insan fiilleri ve kesb nazariyesi gibi konuların nasıl anlaşılması gerektiği konusunda olumlu bir çaba ortaya konulmuştur.